

Jarmolik, Włodzimierz

Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku

Przegląd Historyczny 73/1-2, 23-46

1982

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*

Problem tworzenia się sieci miejskiej na Podlasiu oraz rozwoju tamże miejskiego prawa niemieckiego nie ma w dotychczasowej historiografii tak wszechstronnego omówienia jak to jest w przypadku innych regionów Polski. Pierwszego mocno niepełnego zestawienia miast podlaskich na prawie niemieckim dokonał w połowie XIX w. J. Jaroszewicz, w pracy poświęconej Litwie¹. Następnie M. Baliński i T. Lipiński zestawili krótkie monografie wielu miasteczek, często uzupełnione rejestrami otrzymywanych przez nie przywilejów². Jednak dzieło ich jest przestarzałe, a wiadomości w nim zawarte niepełne i często błędne. Podobne zarzuty można również postawić wydawanemu w końcu XIX w. „Słownikowi geograficznemu”³. Na początku naszego stulecia zagadnienie to podjęli I. T. Baranowski⁴ oraz traktujący je do tej pory najszerszej A. Jabłonowski w fundamentalnym dziele o Podlasiu⁵. Z powojennej literatury wymienić należy prace S. Alexandrowicza, zajmującego się dziejami miasteczek podlaskich w powiązaniu z procesem powstawania sieci miejskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶, a także nie wolne od pomyłek zbiorowe dzieło „Miasta polskie w Tysiącleciu”⁷. Tylko niektóre miasta doczekały się oddzielnych opracowań monograficznych opartych w większości na wcześniejszej literaturze⁸.

* Artykuł ten oparty został w głównej mierze na pracy magisterskiej pt. „Geneza i pierwsze lokacje miast województwa podlaskiego (XI—pierwsza ćwierć XVI wieku)”, napisanej pod kierunkiem doc. dr hab. S. Alexandrowicza w Instytucie Historii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku w 1980 r. Pragnę podziękować doc. dr hab. S. Alexandrowiczowi i dr J. Maroszkowi za zapoznanie się z treścią artykułu i poczynione uwagi, istotne dla ostatecznej jego formy.

¹ J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII* t. II, Wilno 1844, s. 204—205.

² M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym* t. III, Warszawa 1886.

³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. t. I—XV, Warszawa 1880—1902.

⁴ I. T. Baranowski, *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej*, PH t. VII, 1908, s. 183—188.

⁵ A. Jabłonowski, *Podlasie* cz. I—III, [w:] *Źródła dziejowe* t. XVIII, Warszawa 1908—1910.

⁶ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV—I połowa XVII wieku)*, „Acta Baltico-Slavica” t. I, 1964, s. 137—156; tenże, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik HKM” t. XXVIII, 1980, nr 3, s. 413—427.

⁷ *Miasta polskie w Tysiącleciu* t. I, Wrocław 1965.

⁸ A. Stafiński, *Z przeszłości Suraża*, Białystok 1937; F. Z. Weremiej, *Stolica Jaćwieży*, Drohiczyn 1938; W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*. Tykocin, „Studia z historii budowy miast”, Warszawa 1955, s. 91—100; S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, „Studia z historii budowy miast”, Prace IUa t. VI, 1957, z. 2/17, s. 39—47; A. Czapska, *Węgrów*. *Monografia historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959; S. Alexan-

Do tej pory udało się ustalić w miarę kompletną listę funkcjonujących na Podlasiu ośrodków miejskich, połączyć proces ich powstawania ze skomplikowanym procesem osadniczym ziem granicznych, na których poczynając od XI w. stykały się wpływy polskie (głównie mazowieckie) z ruskimi, a od XIV w. litewskimi oraz określić (nie zawsze trafnie) chronologię nadania praw miejskich. Nie w pełni jednak wykorzystano dokumenty lokacyjne, a także inne przywileje związane z prawem niemieckim (nadania wójtostw, potwierdzenia i rozszerzenia dotychczasowych uprawnień), do badań nad rozwojem tego prawa, organizacją samorządu miejskiego oraz wynikającymi z nowej sytuacji prawnej uposażeniami i świadczeniami mieszczan. Ostatnio problem ten poruszył J. Bardach w ramach studium o miastach na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim, jednak uwzględnił tylko niektóre ze znanych przywilejów miast podlaskich⁹. Artykuł niniejszy jest próbą pełniejszego przedstawienia wspomnianych zagadnień. Podstawę źródłową stanowią przywileje miejskie zawarte w rękopiśmiennych wypisach z ksiąg sądowych I. Kapicy-Milewskiego¹⁰ oraz osiemnastowieczne kopie dokumentów dla niektórych miast podlaskich, znajdujące się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku w zespole Kamera Wojenna i Domen¹¹. Korzystałem również z dokumentów wydanych drukiem¹².

Za ramy terytorialne przyjęto granice województwa podlaskiego w momencie włączenia do Korony w 1569 r. Ta ostatnia data stanowi też górną cezurę czasową, zamykającą podstawowy okres lokacji na tym terenie. Kolejne miasta na prawie niemieckim pojawiają się dopiero w I połowie XVII w.

I. POWSTANIE PRZEDLOKACYJNEJ SIECI OŚRODKÓW O CHARAKTERZE MIEJSKIM

Podlasie (nazwa funkcjonująca dopiero od początków XVI w.), któremu administracyjną formę nadało województwo podlaskie, to obszar

drowicz, *Zarys dziejów Łosic (XIII—XVIII w.)*, [w:] *Łosice 1264—1966*, Warszawa 1969.

⁹ J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVIII stulecia*, KH r. LXXXVII, 1980, nr 1, s. 21—51. W artykule tym znalazło się kilka nieścisłości dotyczących miast podlaskich. Miasteczko Narew osadzone zostało z polecenia Zygmunta I niedługo przed 1514 r., w którym to roku 27 czerwca hospodar nadaje budującemu się miastu prawo chełmińskie — por. *Akty litowskorusskiego gosudarstwa*, z. I: 1390—1529, wyd. M. Downar-Zapolskiej, Moskwa 1899 [cyt. dalej: ALRG], nr 140, s. 158—159. Natomiast 6 kwietnia 1529 tenże władca nadaje mieszczanom narewskim nie prawo chełmińskie (s. 29), lecz *ius theutonicum quod vocatur magdeburgense* (ALRG, nr 194, s. 221—226). Surazowi, który według J. Bardacha „otrzymał prawo miejskie w 1445 r., a po raz drugi — w 1570” (s. 30), już 27 sierpnia 1501 przywilejem wystawionym w Grodnie Aleksander wielki książę litewski potwierdza szczyplę w treść dokument lokacyjny swego ojca Kazimierza Jagiellończyka z 1445 r. oraz dodatkowo określa granice gruntów miejskich, prawa i obowiązki mieszczan, sposób obierania samorządu — Zob. AGAD, Kapicjana [cyt. dalej: Kap.] pudło 32, s. 259—274.

¹⁰ AGAD, Kap. — wykorzystano wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich bielskich, brańskich, drohickich, goniądzkich, mielnickich, suraskich i tykocińskich. Próba kwerenda w księgach grodzkich, brańskich w AGAD wykazała, że zachowane księgi nie zawierają oblat królewskich i książęcych dokumentów dla miast.

¹¹ Zespół Kamera Wojenna i Domen w Białymstoku [cyt. dalej: Kamera], prawie dotychczas nie wykorzystywany przez historyków, zawiera cenne materiały do dziejów miast tego terenu (XV—XVIII w.).

¹² *Akty Litowskiej Metriki t. I, cz. 1—2: (1413—1507)*, wyd. S. Leontowicz, Warszawa 1896—1897; ALRG.

pogranicza mazowiecko-rusko-jaćwieskiego; przechodziło ono w ciąg wieków liczne zmiany przynależności politycznej¹³. Poczynając od X w. na ziemi nad środkowym Bugiem i górną Narwią napływała z zachodu ludność mazowiecka, mająca osłonę i poparcie pierwszych władców piastowskich. Także państwo staroruskie, przejawiające charakterystyczną dla monarchii wczesnofeudalnych politykę zdobywczą, rozpoczęło ekspansję w tym kierunku. Od południa wzdłuż Bugu docierali na te tereny Wołynianie. Prypecią i jej dopływami przenikała z Polesia ludność drohicka. Nastąpiło zetknięcie się, a następnie wzajemne przenikanie dwóch fal osadniczych. Częste w następnych wiekach zmiany polityczne oraz różnice obrzędów religijnych nie sprzyjały ujednoczeniu etniczemu tych terenów.

Rozwój osadnictwa hamowały rujnujące najazdy Jaćwingów, szczególnie częste w końcu XII i XIII w. Po zniszczeniu Jaćwieży pojawiły się obok Mazowsza i Rusi Halicko-Wołyńskiej, nowe siły pretendujące do panowania nad tym terytorium — Litwa i Krzyżacy. Za rządów Giedymina (1316—1341) Litwa zagarnęła ziemię brzeską oraz większą część drohickiej. Na krótko w latach 1440—1444 ta ostatnia wróciła do mazowieckich Piastów, zajęta przez Bolesława IV. Wykupiwszy ją, wielki książę litewski Kazimierz Jagiellończyk przyłączył do Litwy, wbrew układowi, mazowiecki powiat węgrowski.

Pod panowaniem władców litewskich nad Bugiem, Narwią i dolną Biebrzą rozpoczął się nowy okres osadnictwa. Koniec wojen polsko-litewskich i napadów krzyżackich przyniósł spokój i dogodne warunki dla kolonizacji ogromnych jeszcze pustek. Za rządów Witolda i Kazimierza Jagiellończyka wzmocniło się na tych terenach osadnictwo ruskie, napływali także z Wielkiego Księstwa nowi osadnicy litewscy i białoruscy. Zasiadali oni zarówno włości gospodarskie, jak też pustki i dobra nadane możnowładztwu litewsko-ruskiemu, będącemu ważnym czynnikiem wzmacniającym rządy litewskie na tym terenie.

Rozwinęło się również osadnictwo polskie, szczególnie z ziem mazowieckich, za panowania książąt: Janusza I i Bolesława IV¹⁴.

Leżące w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego ziemie podlaskie ciążyły ku Koronie. Już Kazimierz Jagiellończyk nadał szlachcie drohickiej przywilej korzystania z praw przysługujących rycerstwu Korony Polskiej i Księstwa Mazowieckiego. W 1501 r. Aleksander wprowadził polskie prawo ziemskie do ziemi bielskiej, a w 1516 r. Zygmunt I potwierdził takie samo prawo ziemi drohickiej¹⁵.

W 1566 r. po reformie podziału administracyjnego Wielkiego Księstwa obszar powstałego w 1520 r. województwa podlaskiego został zmniejszony o ziemię: brzeską, kobryńską i kamieniecką, które połączone z ziemią turowsko-pińską utworzyły województwo brzesko-litewskie. Uszczuplone

¹³ O procesie osadniczym na Podlasiu pisali m.in.: R. Jakimowicz, *Wschodnią granicą osadnictwa mazowieckiego w X—XI wieku z Jaćwieżą i Rusią i zasięg kolonizacji mazowieckiej na wschodzie*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie* t. I, Lwów 1935, s. 247—248; J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVIII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” t. I, 1964, s. 115—135; tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, „Acta Baltico-Slavica” t. XI, 1977, s. 7—87; J. Tyszkiewicz, *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1974.

¹⁴ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 123.

¹⁵ I. T. Baranowski, op. cit., s. 62—63.

województwo podlaskie, na które składały się ziemie: bielska, drohicka i mielnicka, na mocy uchwały sejmowej z 5 marca 1569 zostało wcielone do Korony¹⁶.

We wczesnym średniowieczu tereny późniejszego województwa podlaskiego pokryte były dwiema sieciami grodowymi: mazowiecką w części zachodniej i ruską od wschodu. W pobliżu niektórych głównych grodów podobnie jak na ziemiach, skąd napływał żywiol osadniczy, rozwinęły się osady podgrodowe z koncentrującą się tam ludnością rzemieślniczo-handlową. Był to wynik nie tylko wyższego poziomu gospodarki, ale i wpływ czynników politycznych, potrzeb militarnych, a także warunków geograficznych.

Do najstarszych wczesnomiejskich zespołów zaliczyć należy: Drohiczyn, Bielsk, Suraż, Mielnik, Brańsk. Stanowiły one główne ośrodki osadnictwa ruskiego. Podobny charakter miały grody mazowieckie: Tykocin, Świętek-Strumiany, czy bezimienne grodzisko nad Rokotnicą (Wnory-Wypychy), ochraniające w XI—XIII w. posuwających się z zachodu kolonistów mazowieckich. Starą metrykę miał też jaćwieski Raj (Rajgród) w północnej części Podlasia. Uzupełniające sieć grodową drobne grody strażnicze (na Podlasiu znajduje się około 50 grodzisk będących pozostałością po dawnych miejscach ufortyfikowanych), ze względu na swoje położenie w trudnych warunkach naturalnych i czysto militarne funkcje nie dawały szans na wytworzenie wokół nich osad o charakterze miejskim. Większość tego typu warowni została zniszczona w czasie licznych walk, bądź została opuszczona wraz z utratą przydatności¹⁷.

Na Podlasiu przedlokacyjne ośrodki o charakterze miejskim różniły się od wiejskiego otoczenia zwartością przestrzenną, większą koncentracją ludności i inną strukturą zawodową mieszkańców. Skupiały się w nich typowe dla miast instytucje handlowe i wytwórcze (targ, karczmy, jatki) oraz obiekty kultu religijnego. Mieszkańcy podlegali prawu gospodarskiemu, traktującemu na równi włościan i mieszczan. Zależnie od władzy i jurysdykcji książęcych namiestników pełnili podobne powinności oraz uiszczali te same „płaty” co cała włość. Brali udział w łódkach, stróży na zamku, dostarczali podwód gospodarskim gościom i urzędnikom, udzielali stacji, dawali dziakło, wykonywali rozmaite prace wyznaczone im przez starostów i zarządców. Do ich obowiązków należała naprawa dróg, grobli i mostów¹⁸. Dopiero wiek XV przyniósł pod tym względem zasadnicze zmiany.

¹⁶ VL t. II, s. 745—752; O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w 1569 r.*, Kraków 1915.

¹⁷ Badania wczesnośredniowiecznej sieci grodowej na Podlasiu prowadzili m.in. A. Kamiński, *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIII, 1956, z. 2, s. 131—168; tenże, *Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą a Narwią*, „Rocznik Białostocki” t. IV, 1963, s. 5—41; K. Musianowicz, *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. V, 1960; tenże, *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. VI, 1969; S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curiae Skłodowska” t. VI, Sectio F, 1951, Lublin 1957. Por. też *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław 1964; J. Wiśniewski, *Podlasie*, [w:] *Słownik Starożytności Słowińskich* t. IV, 1970, s. 173.

¹⁸ M. Downar-Zapolski, *Gosudarstwiennoje chozjajstwo Wielikogo Kniażestwa Litowskogo pri Jagellonach* t. I, Kijów 1901, s. 331—333; M. Lubawski, *Oczerk istorii litowsko-russkogo gosudarstwa do Lublinskoj unii wkluczitelno*, Moskwa 1915, s. 148—153.

II. CHRONOLOGIA I FORMY LOKACJI

Wzory prawne wykształcone w Europie Zachodniej, których recepcja przez miasta polskie rozpoczęła się na szerszą skalę w połowie XIII w., dotarły na ziemie litewskie z dwuwiekowym niemal opóźnieniem. Wpłynęła na to nowa sytuacja polityczna, jednocząca Litwę i Polskę pod panowaniem wspólnego władcy.

Pierwszym miastem litewsko-ruskiego państwa, w którym w 1387 r. został wprowadzony magdeburski ustrój miejski, była wielkoksiążęca stolica — Wilno¹⁹. Następnie przywileje na prawo niemieckie otrzymały Brześć, Kowno i Troki, duże ośrodki handlu i produkcji rzemieślniczej, miejsca częstych pobytów gospodarów²⁰. Wszystkie one leżały w zachodniej, silniej rozwiniętej gospodarczo części Wielkiego Księstwa.

Niektóre z miast podlaskich leżące na wschodnich rubieżach Mazowsza otrzymały pierwsze przywileje od władców mazowieckich przed ich włączeniem do Litwy. W 1424 r. Janusz I ustanowił wójtostwo w Tykocinie. W rok później tenże książę nadał mieszkańcom Tykocina prawa i wolności, jakie przysługiwały mieszczanom miast leżących w jego ziemiach, a zwłaszcza Łomży. W końcu 1425 r. Tykocin był już w posiadaniu wielkiego księcia Witolda, który zatwierdził dotychczasowego wójta²¹. Również Węgrów, w 1444 r. zagarnięty wraz z okolicą przez Kazimierza Jagiellończyka, uzyskał prawa miejskie już w 1441 r. od Bolesława IV²².

Okres przejściowego zajęcia Podlasia przez Bolesława IV (1440—1444) przyniósł dalsze lokacje na prawie chełmińskim. Nowe prawo otrzymały miejscowości rozwinięte z dawnych podgrodzi ruskich, których ludność w pierwszej połowie XV w. była etnicznie niejednolita. W 1440 r. otrzymały je Mielnik i Bielsk, a przypuszczalnie też Brańsk i Drohiczyn²³.

¹⁹ O przywilejach dla Wilna zob. I. Jaworski, *Studia nad ustrojem miast na prawie litewskim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej*, „Rocznik Prawniczy Wileński” t. V, 1931, s. 297—352.

²⁰ S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do poł. XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” t. VII, 1970, s. 48; J. Bardach, op. cit., s. 27.

²¹ *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum...*, wyd. E. Rykaczewski, Paryż 1862, s. 358; *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV do XVI wieku* t. I, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1918, nr 111, s. 19 (było to więc prawo chełmińskie, które Łomża otrzymała w 1418 r.); *Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych*, wyd. W. Semkowicz, „Ateneum Wileńskie” t. VII, 1930, z. 3—4, s. 854—855.

²² Niestety dokument lokacyjny Węgrowa nie jest znany, przywileje nadane miastu spłonęły w połowie XVII wieku. Por. J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XV—XVII w.*, „Rocznik Mazowiecki” t. III, 1970, s. 267—269. O tym, że było to prawo chełmińskie świadczy fakt lokowania w osiemdziesiątych latach XV w. Mord, które otrzymały *ius theutonicum quod dicitur chelmense uti in Węgrow cives habitantes in eadem civitate utuntur et gaudent* (Kap., p. 7, s. 380—383).

²³ O lokacji Mielnika por. M. Baliński, T. Lipiński, op. cit. t. III, s. 426. O prawie chełmińskim dla Bielska w 1440 r. pisali bez podania źródła: A. Jabłonowski, op. cit. t. II, s. 127—128 oraz J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 124. Nie znał tego faktu J. Jaroszewicz, op. cit. t. II, s. 86—87, dokładnie opisujący przywileje otrzymane przez to miasto. Dokument lokacyjny Mielnika wystawiony został 22 września 1440 w Drohiczynie i przypuszczać należy, że ten znacznie ważniejszy politycznie i gospodarczo ośrodek otrzymał w owym czasie prawo niemieckie. Wcześniej w 1429 r. zostało ustanowione tam wójtostwo — M. Baliński, T. Lipiński, op. cit. t. III, s. 406—407; ALGR nr 6, s. 9—10.

W Bielsku i Drohiczynie, dwóch najznacześniejszych ośrodkach podlaskich, Witold już wcześniej zaprowadził wójtów²⁴. Panowanie tego władcy to okres znacznego ożywienia ziem litewskich pod względem gospodarczym, zwłaszcza ich części zachodniej graniczącej z ziemiami polskimi. Wówczas też prócz wspomnianych wójtostw, prawa miejskie otrzymał w 1424 r. Sokołów (średzkie) i zapewne przed 1429 r. Ciechanowiec. Miejscowości te leżały na byłych ziemiach mazowieckich, wśród gęstego osadnictwa polskiego²⁵. Kazimierz Jagiellończyk ustanowił w roku 1445 wójtostwo w Surażu, a miastu nadał prawo magdeburskie²⁶.

W drugiej połowie XV w. na ziemiach późniejszego województwa podlaskiego nastąpił dalszy wzrost liczby miasteczek i lokacji na prawie niemieckim. Panujący niezwykle długo Kazimierz Jagiellończyk, a następnie jego syn Aleksander widzieli w osadzaniu miast perspektywę wzrostu dochodu niezbyt zasobnego skarbu gospodarskiego. Ruch lokacyjny nasilił się również w majątkach prywatnych, co związane było z dążeniem feudałów do rozwoju własnych dóbr.

W 1486 r. Stanisław z Korczewa osadził miasteczko Mordy, a w dwa lata później nadał mu prawo chełmińskie²⁷. W 1496 r. miejskie prawo chełmińskie otrzymała osada Mąkobody lokowana przez właściciela, podskarbiego litewskiego Litawora Chreptowicza na mocy przywileju wielkiego księcia Aleksandra²⁸.

Wiek XVI przyniósł kolejne lokacje. W 1503 r. przywilej na prawo magdeburskie otrzymało Wysokie, które osadził jeszcze przed 1492 r. Kazimierz Jagiellończyk²⁹. W 1505 r. podobne prawo dostały będące już

²⁴ Data ustanowienia wójta: Bielsk 1430 r. (Kamera 2345); Drohiczyn 1429 r. (ALGR nr 6, s. 9—10).

²⁵ W Sokołowie prawo średzkie otrzymują mieszkający tam Polacy i Niemcy (AGAD, Metryka Litewska, nr 209, s. 1035—1037). Nazwa Ciechanowiec wskazywałaby na związki tej miejscowości z mazowieckim Ciechanowem (*Miasta polskie w Tysiącleciu t. I*, s. 252—253). W sprawie przywileju sokołowskiego należałoby zaznaczyć, iż według S. Alexandrowicza, *Powstanie i rozwój*, s. 423, dokument ten jest falsyfikatem wpisanym do Metryki Litewskiej w pierwszej połowie XVI w. Natomiast S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV w.*, Wrocław 1971, s. 101 i J. Bardach, op. cit., s. 29 bez bliższego omawiania problemu uznają autentyczność lokacji 1424 r. Uwzględniając zastrzeżenia S. Alexandrowicza co do zawilego i rozbudowanego formularza, jak i zastosowanej terminologii przypuszczając raczej należy, że wpisany do Metryki Litewskiej dokument oparty został na rzeczywistym przywileju wydanym Mikołajowi Sepeńskiemu (w tekście dokumentu: Depeńskiemu), sekretarzowi Witolda, przez tego władcę. Tenże Mikołaj Sepeński już w 1415 r. funduje w *oppidum* Sokołowo kościół (Kap. p. 6, s. 624—626). Podawana często w literaturze data lokacji Suraża — 1440 r. jest błędna. W tekście przywileju na wójtostwo (Kap., p. 10, s. 662—666), a wydanym podobnie jak dokument lokacyjny *in Merecz, feria quinta post festum Exaltationis Sanctae Crucis* występuje data roczna 1445 r. Poza tym identyczne są listy świadków, a jeden z nich Jan Gasztold posiada tytuł wojewody wileńskiego, który to urząd objął w 1443 r. Por. W. Semkowicz, *Gasztold Jan (Iwan)*, PSB t. VII, 1494, s. 297—298.

²⁷ W dokumencie wystawionym 16 maja 1488 zaznacza się iż nadana wolnizna liczona jest od 1486 r. (Kap., p. 7, s. 380—383).

²⁸ *Słownik geograficzny* t. VI, s. 620. Por. też przywilej Zygmunta I z 1510 r., który wspomina wcześniejszy dokument Aleksandra (ALGR nr 125, s. 142—144).

²⁹ ALRG nr 78, s. 101—103.

miasteczkiem Łosice³⁰. W 1507 r. jako miasto występuje Chorószcz³¹, a w 1509 r. król Zygmunt I wydał Janowi Sapieże marszałkowi Wielkiego Księstwa Litewskiego zezwolenie na osadzenie na prawie magdeburskim Bocięk³². W rok później, dzięki staraniom Mikołaja Radziwiłła prawo chełmińskie uzyskało Waniewo. Wystawiony przez Zygmunta I przywilej był typowym pozwoleniem wydawanym przez władcę na lokację miasta prywatnego³³. Ten sam władca w 1514 r. rozkazał wojewodzie połockiemu i staroście bielskiemu Olbrachtowi Gasztołdowi *Mesto novosaditi na Narvi rece*³⁴. W 1529 r. również Olbracht Gasztołd otrzymał polecenie powtórnego przeprowadzenia lokacji Kleszczel gdyż pierwsza lokacja dokonana na krótko przedtem przez wojewodę wileńskiego Mikołaja Radziwiłła była nieudana³⁵. Oba miasta miały rządzić się prawem chełmińskim. W 1531 r. Jan Wodyński na nowo osadził miasteczko Międzylesie (późniejszą Miedznę) i zachował wcześniejsze prawo magdeburskie³⁶. Założone z pozwolenia królewskiego z 1542 r. Siemiatycze otrzymały od właściciela Stanisława Tęczyńskiego prawo magdeburskie, a osobny przywilej uzyskał zaprowadzony w miasteczku wójt³⁷. W 1547 r. Stanisław Dowoyno z żoną Petronelą nadał prawo chełmińskie Goniądzowi, który jak wynika z przywileju używał tego prawa już od wielu lat³⁸. Kolejnym miastem królewskim lokowanym na prawie niemieckim był Augustów. Założony około 1540 r. przez Bonę, magdeburię uzyskał w 1557 r. od Zygmunta Augusta³⁹. W roku 1568 jeszcze dwa inne miasta podlaskie uzyskały prawo magdeburskie: prywatny Rajgród, będący miasteczkiem już w końcu XV w. i rządzący się długi czas własnym

³⁰ W dokumencie lokacyjnym Łosice występują jako *oppidum*, które jest przenoszone *de iure lithuanico et ruthenico et quovis alio in ius theutonicum quod magdeburgense dicitur*, (ALRG nr 88, s. 112—115). O przedlokacyjnym okresie Łosic por. S. Alexandrowicz, *Zarys dziejów*, s. 9—30.

³¹ *Archeograficzeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Sewerowo-Zapadnoj Rusi* t. IX, Wilno 1870, s. 22—23. Po przejściu województwa podlaskiego do Korony w 1569 r. dobra Chorószcz wraz z miasteczkiem znalazły się w granicach województwa trockiego, tworząc w województwie podlaskim obcą enklawę. Por. J. Wiśniewski, *Osadnictwo*, s. 26.

³² *Oppidum condendi ut vulgo dicitur locandi et aedificandi in fluvio Nur, quod idem oppidum ut melius — — condi et locari sive aedificari possit, in primis ei ius theutonicum magdeburgense dicitur — — damus* (Kamera 2410).

³³ Szczególnie charakterystyczny jest zwrot: *w tom imieni u Wanewe dozwolili jemu mesto saditi s karczmanni i z innymi wżitki, kak on sam nalepiej budet rozumeti, pod prawom chołmskim* (ALRG nr 120, s. 138).

³⁴ ALRG nr 140, s. 158—159.

³⁵ Niepowodzenie pierwszej lokacji miasta spowodowane było tym, iż Mikołaj Radziwiłł zmuszał przybyłych osadników do uprawy gruntów dworu kleszczelskiego, przez co zaczęli oni to miejsce opuszczać (Kamera 2774).

³⁶ O ponownym osadzeniu miasta świadczą zawarte w przywileju zwroty: *oppidum nostrum dicitur Miedziliesie per nos denuo fundatum* oraz *ius theutonicum majdeburgense volumus regendum ordinandumque conservare* (Kap., p. 3, s. 314—321).

³⁷ Kap. p. 3, s. 219—224; p. 3, s. 406—413.

³⁸ *Quod iam antea ab omnis compluribus incolae eiusdem oppidi omnes, iure theutonicum quod culmense dicitur in iudiciis suis uterentur. Quare isdem oppidanis — — praememoratorum ius theutonicum quod culmense dicitur, damus et confirmamus* (Kap. p. 54, s. 427—432).

³⁹ 15 kwietnia 1546 Zygmunt I zwolnił mieszczan świeżo założonego przez Bonę miasteczka Zygmuntowo (pierwotna nazwa Augustowa) od cel i podatków na lat 15 (AGAD, MK nr 70, f. 527v). Opracowanie dokumentu lokacyjnego daje J. Wiśniewski, *Nieznaný oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 r.*, „Rocznik Białostocki” t. III, 1962, s. 425—437.

prawem rajgrodzkim⁴⁰ oraz Knyszyn, ulubiona rezydencja Zygmunta Augusta, rozwijający się jako miasteczko od około 1538 r.⁴¹

W momencie włączenia województwa podlaskiego do Korony sieć miejska trzech ziem — bielskiej, drohickej i mielnickiej składała się z około 24 miejscowości posiadających prawo miejskie. Większość ich już przed uzyskaniem nowego ustroju miała charakter miasteczek, powstałych bądź z wczesnośredniowiecznych podgrodzi (np. Bielsk, Drohiczyń, Mielnik, Tykocin), bądź rozwiniętych w ramach późniejszego procesu osadniczego (np. Augustów, Knyszyn). W kilku przypadkach lokacji prywatnych podstawę osadzanego miasta stanowiła wieś (np. Boćki, Mordy, Mąkobody, Waniewo). Dwa miasta założone na „surowym korzeniu” (Kleszczele i Narew) powstały w toku kolonizacji gospodarskich puszczy.

Niektóre z miast rozwijające się już w połowie XV w. uzyskały na przełomie XV i XVI stulecia nowe przywileje przenoszące je z prawa chełmińskiego na magdeburskie lub też potwierdzenie i rozszerzenie dotychczasowych praw. Najwcześniej prawo magdeburskie otrzymały: Brańsk (1493 r.), Bielsk (1495 r.), Drohiczyń (1498 r.), Mielnik (1501 r.). Zamianę prawa chełmińskiego na magdeburskie ustanawiał też dokument wydany w 1529 r. dla miasteczka Narew⁴². W 1501 r. ponowny, lecz znacznie rozszerzony przywilej na prawo magdeburskie uzyskał Suraż⁴³. Następnie w 1510 r. Zygmunt I potwierdził prawo chełmińskie Mąkobodom zmieniając nazwę miasta na Nowe Miasto⁴⁴.

Kilkakrotne powtarzanie przywileju dla jednego miasta wskazuje na długotrwałość procesu i kilka etapów w nadawaniu miastom podlaskim prawa niemieckiego. W najstarszych ośrodkach miejskich Podlasia punktem wyjścia było ustanowienie wójtostwa o ograniczonych początkowo uprawnieniach. Później z reguły miasto takie otrzymywało prawo chełmińskie (wpływy polityczne i gospodarcze Mazowsza), zamieniane następnie na prawo magdeburskie wzorem innych miast litewskich. W wydawanych kolejno przywilejach przyznawano nowe swobody ekonomiczne i sądownicze, ściślej określano obowiązki miejskie. Bardzo często mieszczanie zabiegali o nowe, korzystniejsze warunki dla rozwoju miasta. Przykładem ośrodka rozwijającego się w ten sposób był Bielsk⁴⁵. W 1430 r. wielki książę Witold zaprowadził w tym mieście wójta nadając mu uprawnienia i nakładając obowiązki na wzór innych miast litewskich. Dokument stwierdzał, że nowi osadnicy po upływie 5 lat wolnizny *ad census, solutiones, contributiones et exactiones generales*

⁴⁰ W 1499 r. występuje mieszczanin rajgrodzki Piotr Lecki zwany Barszczem — *Archeograficzskij sbornik* t. I, s. 25. Według A. Jabłonowskiego, op. cit. t. II, s. 72 Rajgród otrzymał prawo magdeburskie w 1566 r. (Kap., p. 63, s. 22—30).

⁴¹ O założeniu Knyszyna około 1538 r. por. W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494—1557)* t. III, Poznań 1958, s. 168—169; Kap. p. 43, s. 434—452.

⁴² Zob. tabela.

⁴³ Przywilej ten wydany 27 sierpnia 1501 w Grodnie przez Aleksandra przytaczał pełną treść dokumentu z 1445 r. dodając m.in. bardzo dokładne opisanie gruntów miejskich (Kap. p. 32, s. 259—274).

⁴⁴ ALRG nr 125, s. 142—144. Nazwa Nowego Miasta nie przyjęła się i szybko zanikła.

⁴⁵ Por. J. Jaroszewicz, op. cit. t. II, s. 86—87. Na długotrwałość procesu wprowadzania prawa niemieckiego w miastach mazowieckich i wypadki występowania wójta wskazał S. Russocki, *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV—XV w.*, PH t. LV, 1964, z. 2, s. 189—195.

*libertate praedicta expirata similiter taxabuntur*⁴⁶. Od roku 1440 posiadał Bielsk prawdopodobnie prawo chłemińskie, a w 1495 r. wielki książę Aleksander nadał mu *ius magdeburgense*⁴⁷. Następnie tenże władca w 1499 i w 1501 r. potwierdził i jeszcze rozszerzył treść wystawionego wcześniej dokumentu⁴⁸. W 1526 r. Zygmunt I pozwolił mieszczanom bielskim wykupić wójtostwo, a wójtą wybierać spośród siebie⁴⁹. Ten ostatni przywilej był w miastach województwa podlaskiego odosobniony. Mieszczanom żadnego innego miasta nie udało się wykupić wójtostwa.

W 1542 r. właściciel Siemiatycz, Stanisław Tęczyński, wraz z żoną Anną, po uzyskaniu w tymże roku przywileju królewskiego na założenie miasta ustanowił i uposażył tam wójtostwo. Następnie nadał miastu prawo magdeburskie, szczegółowo wymieniające prawa i obowiązki mieszczan⁵⁰. W latach 1552 i 1558 na skutek zmieniającej się sytuacji gospodarczej wydał Stanisław Tęczyński kolejne dokumenty określające na nowo powinności mieszczan siemiatyckich i zmniejszające czynsz pieniężny⁵¹.

O powolnym wprowadzaniu prawa niemieckiego świadczył fakt nadawania go początkowo tylko części mieszkańców osady. Pierwszymi odbiorcami prawa miejskiego byli osadnicy polscy i niemieccy. We wspomnianym już parokrotnie przywileju Witolda na wójtostwo bielskie z 1430 r. czytamy, że wójt będzie mógł osadzać w tym mieście przybywających Polaków i Niemców, jednak bez szkody mieszkających tam Rusinów⁵². Również w Sokołowie nowe prawa otrzymywali mieszcianie polskiego lub niemieckiego pochodzenia, podczas gdy Rusini mieli nadal używać praw własnych⁵³. Dopiero przywileje z końca XV w. objęły całą ludność osiadłą w mieście. W 1495 r. w Bielsku wójtą mieli słuchać *omnes praefatae civitatis incolae — — etiam Rutheni*⁵⁴. W Drohiczynie głównym motywem nadania prawa magdeburskiego całej miejscowości była chęć ukroczenia sporów między rządzącymi się różnym porządkiem katolikami i prawosławnymi⁵⁵. Również w przywileju dla Mielnika z 1501 r. Aleksander nadał prawo magdeburskie *oppidanis tam graecae quam latinae ecclesiarum hoc ipsum inhabitantibus*⁵⁶.

Odmiany prawa niemieckiego wprowadzane do miasteczek podlaskich wzorowano na formach ustrojowych innych miast polskich i litewskich. Początkowo dawały przykład głównie miasta mazowieckie posiadające

⁴⁶ Zob. tabela.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Kamera 2328 i 2350 a.

⁴⁹ ALRG nr 180, s. 203.

⁵⁰ Zob. tabela.

⁵¹ Kap. p. 3, s. 413, p. 3, s. 415—418.

⁵² *Ita tamen quod ad eundem oppidum Bielsko tantus ritus Romani homines Polones videlicet Theodomicos de alienis provinciis tenebitur collocare et vocare. Ruthensis antiqui ibidem et circumquaque residentibus in eorum metis et gadibus in nulla penitus damnium vel praeiudicium faciende* (Kamera 2345).

⁵³ M. Baliński, T. Lipiński, op. cit. t. III, s. 531.

⁵⁴ Kamera 2345.

⁵⁵ ALRG nr 59, s. 84—86: *in nostri Drohiciensi — — ubi homines ritus nostri unum, rutheni alium iuris ordinem observabant, volens igitur eorunden concordiae et unioni consulare — —, omnes homines dicte civitatis tam videlicet de ritu nostro ruthenorum iure theutonico majdeburgensi donamus perpetis ibidem temporibus duraturo.*

⁵⁶ ALRG nr 75, s. 99—100.

w większości prawo chełmińskie⁵⁷. Przytaczany już przywilej dla Tykocina z 1425 r. nadawał mieszczanom *ius et libertates, sicut aliis oppidanis in terra ducis, et praesentim sicut Lompsensibus*⁵⁸. W 1488 r. lokowane na prawie chełmińskim Mordy miały je używać *uti in Węgrow cives habitantes in eadem civitate utuntur*⁵⁹. Węgrów z kolei prawo chełmińskie otrzymał w 1441 r. W okresie późniejszym Mąkobody otrzymały za wzór Warszawę⁶⁰. W przywileju dla miasta Narwi (1514 r.) powołano się na przykład Chełmna⁶¹.

Od końca XV w. wzorowano się już głównie na miastach litewskich posiadających prawo magdeburskie. Suraż już wcześniej w 1445 r. otrzymał to prawo na wzór Wilna, Kowna i Brześcia⁶². Wysokie (1503 r.) opierać się miało na przykładzie Brześcia i Drohiczyzna, a Brańsk i Mielnik ogólnie na innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶³. Augustów uzyskał uprawnienia sądownicze jak w *przedniejszych meste — — wileńskom*⁶⁴.

Z 24 miejscowości, które do 1569 r. otrzymały prawa miejskie według zachowanych przywilejów 14 posiadało prawo magdeburskie (w kilku wypadkach zamieniło ono nadane wcześniej prawo chełmińskie — np. w Mielniku i Narwi), 7 rządziło się zasadami prawa chełmińskiego, a 1 (Sokołów) lokowano na prawie średzkim. W 2 przypadkach nie udało się ustalić rodzaju prawa miejskiego (Ciechanowiec i Choroszcz).

III. PRAWA I OBOWIĄZKI MIEJSKIE W ŚWIETLE PRYWILEJÓW LOKACYJNYCH

Rozwinięty przywilej lokacyjny wystawiany przez władcę składał się z dwóch części — jedna z nich dotyczyła zagadnień prawno-ustrojowych, druga spraw gospodarczych. Przywilej nadawał miejscowości prawo miejskie uwalniając ludność miasta wraz z okręgiem miejskim od władzy i jurysdykcji urzędników hospodara. Miasto przestało podlegać obowiązującemu dotąd prawu ziemskiemu i różnym prawom zwyczajowym. Uprawnienia sądownicze i administracyjne otrzymywał wójt, z czasem dzielący je z powstałym później samorządem. Przywileje miast podlaskich od końca XV w. notują pojawienie się instytucji magistratu miejskiego w postaci wybieranego burmistrza i rajców.

W zakresie gospodarczy przywilej uwalniał mieszczan od różnych powinności ponoszonych dotąd na równi z ludnością wiejską. Miasta otrzymywały też liczne dochody dla własnego pożytku i potrzeb. Wraz z uwolnieniem od ciężarów prawa książęcego, wprowadzano ściśle określone lata wolnizny, po których mieszczanie mieli płacić czynsz z uprawianej ziemi, a także wносить inne opłaty i pełnić określone służby.

⁵⁷ Według S. Pazyry, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 206 z 83 miast mazowieckich, które do końca XV w. uzyskały prawa miejskie, 67 otrzymało prawo chełmińskie.

⁵⁸ Por. przypis 21.

⁵⁹ Kap., p. 7, s. 380—383.

⁶⁰ ALRG nr 125, s. 142—144: *ius theutonicum chelmense, prout in — — aliis oppidanis ac civitatibus et praesertim Varschoviae observant ac tenent.*

⁶¹ ALRG nr 140, s. 158—159: *kazali sprawowatisia i raditi tym prawom, kak mesto nasze Korony Polskoj Chelm sia spravujet.*

⁶² Kap., p. 32, s. 159—274.

⁶³ Kamera 2327; ALRG nr 78, s. 101—103; nr 74, s. 97—98.

⁶⁴ J. Wiśniewski, *Nieznaný oryginał*, s. 435—436.

Tabela 1

Przywileje prawa niemieckiego dla miast podlaskich

1	2	3	4	5	6
Sokołów	szl	m	1424	średzkie	AGAD, ML nr 209, s. 1035 nn.
Tykocin	k	m	1424 1425	wójtostwo chełmińskie	Inventarium privilegiorum, s. 358 Metryka Ks. Maz. t. I, nr 111, s. 19.
Ciechanowiec	szl	m	przed 1429	?	Miasta polskie t. I, s. 252 n.
Drohiczyn	k	m	1429	wójtostwo	ALRG nr 6, s. 9 n.
			1498	magdeburskie	ALRG nr 59, s. 84 nn.
Bielsk	k	m	1430	wójtostwo	Kamera 2345.
			1440	chełmińskie	A. Jabłonowski, op. cit. t. II, s. 127.
			1495	magdeburskie	Kamera 2345.
Mielnik	k	m	1440	chełmińskie	M. Baliński, T. Lipiński t. III, s. 438.
			1501	magdeburskie	ALRG nr 74, s. 97-98, nr 75, s. 99 n.
Węgrów	szl	m	1441	chełmińskie	A. Czapska, Węgrów, s. 6.
Suraż	k	m	1445	wójtostwo	Kap., p. 10, s. 662-6.
			1445	magdeburskie	Kap., p. 32, s. 259 nn.
Mordy	szl	w	1488	chełmińskie	Kap., p. 7, s. 380 nn.
Brańsk	k	m	1493	magdeburskie	Kamera 2347.
Wysokie	k	m	1494	wójtostwo	ALRG nr 25, s. 58 n.
			1503	magdeburskie	ALRG nr 78, s. 101 nn.
Mąkobody	szl	w	1496	chełmińskie	A. Jabłonowski, op. cit. t. II, s. 71.
Łosice	k	m	1505	magdeburskie	ALRG nr 88, s. 112 nn.
Choroszcz	szl	w	1507	?	M. Baliński, T. Lipiński t. III, s. 451
Boćki	szl	w	1509	magdeburskie	Kamera 2410.
Waniewo	szl	w	1510	chełmińskie	ALRG nr 120, s. 138.
Narew	k	sk	1514	chełmińskie	ALRG nr 140, s. 158 n.
			1529	magdeburskie	ALRG nr 194, s. 221 nn.
Kleszczele	k	sk	1523	chełmińskie	Kamera 2674.
Międzyzylie	szl	w	1531	magdeburskie	Kap., p. 3, s. 314 nn.
Siemiatycze	szl	m	1542	wójtostwo	Kap., p. 3, s. 219 nn.
			1542	magdeburskie	Kap., p. 3, s. 406 nn.
Goniądz	szl	m	1547	chełmińskie	Kap., p. 54, s. 427 nn.
Augustów	k	m	1557	magdeburskie	J. Wiśniewski, Nieznany, s. 436 n.
Rajgród	szl	m	1568	magdeburskie	Kap., p. 63, s. 22 nn.
Knyszyn	k	m	1568	magdeburskie	Kap., p. 43, s. 434 nn.

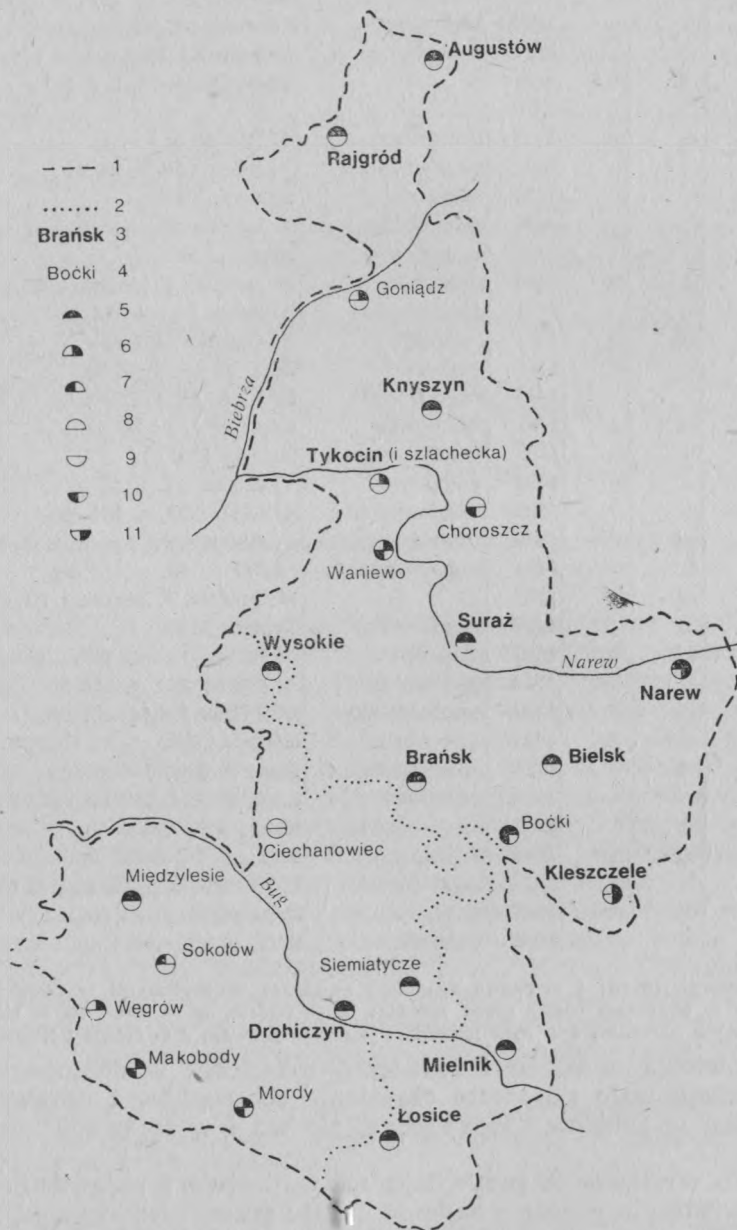
Objaśnienia rubryk tabeli: 1 — nazwa miasta; 2 — rodzaj własności: szl — szlachecka, k — monarsza; 3 — charakter osady przed lokacją: m — miasto, w — wieś, sk — miasto osadzone na surowym korzeniu; 4 — data lokacji; 5 — forma prawna; 6 — źródła i literatura.

Prócz omówienia uposażeń i świadczeń miejskich, w dokumentach lokacyjnych znajdowało się często określenie obowiązków i uprawnień wójta nie tylko w zakresie sądownictwa, ale też i w sprawach gospodarczych.

Początkowo wystawienie przywileju na wójtostwo i pojawienie się wójta⁶⁵ nie świadczyło jeszcze o nadaniu miastu prawa niemieckiego. Za-

⁶⁵ Problematyka wójtostw w miastach W. Ks. Litewskiego została szeroko omówiona w pracach: M. Downar-Zapolskij, op. cit. t. I, s. 274—280; M. Lubawskij, op. cit., s. 148—153. O wójtach podlaskich zob. A. Jabłonowski, op. cit. t. III, s. 95—102. O wójtach mazowieckich pisał S. Pazyra, op. cit., s. 213—261.

MIASTA WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO LOKOWANE PRZED 1569 R.

1 — granice województwa; 2 — granice ziem; 3 — własność królewska; 4 — własność szlachecka; 5 — prawo magdeburskie; 6 — prawo chełmińskie; 7 — prawo średzkie; 8 — prawo nieokreślone; 9 — przed lokacją miasto; 10 — przed lokacją wieś; 11 — lokacja na surowym korzeniu.

daniem wójta było przede wszystkim sprowadzenie osadników. Książę Witold ustanawiając w 1430 r. wójtostwo w Bielsku motywował: *Unde oppidi nostri Bielsko in terra Drohiciensi jacente conditionem cupientes facere meliorem ut eo caeterius poterit collocare provisione solerto boni advocati mediante* ⁶⁶.

Utworzenie wójtostw w Bielsku i Drohiczynie o około 60 lat wyprzedziło nadanie prawa niemieckiego wszystkim mieszkańcom tych miast ⁶⁷. W mazowieckim Tykocinie różnica ta wynosiła tylko rok (wójtostwo 1424 — prawo chełmińskie 1425). Natomiast w przypadku Surazu wystawienie przywileju na wójtostwo i nadanie miastu prawa niemieckiego nastąpiły równocześnie w 1445 r. ⁶⁸. Podobną sytuację można dostrzec i później. W Wysokiem, osadzonym przed 1492 r. przez Kazimierza Jagiellończyka w 1494 r. pojawia się już wójt, a przywilej na prawo magdeburskie miasto otrzymuje w 1503 r. ⁶⁹. W Mielniku przenoszonym z prawa chełmińskiego na magdeburskie wpierw przywilej otrzymał wójt (1 października 1501), a później określono prawa i obowiązki mieszczan (27 października 1501) ⁷⁰. Również w prywatnych Siemiatyczach, które otrzymały prawo miejskie w 1542 r., wójtostwo uposażono wcześniej od nadania właściwego przywileju mieszczanom ⁷¹. W miastach prywatnych istnienie wójtów nie stanowiło reguły. Nie było ich np. w Mordach, Goniądzu i Rajgrodzie ⁷².

Nadawane przez władców wójtostwa były dziedziczone i otrzymywali je z reguły mieszczanie. W 1430 r. wójtem w Bielsku został *perpetuo et in aevum* uczciwy Andrzej i jego spadkobiercy ⁷³. Podobnie w Drohiczynie w 1429 r. wójtostwo w dziedziczne władanie otrzymał Stanisław Dziadek ⁷⁴. W Surazu został nim Albert Shasshor, a w Mielniku mieszczanin Rychlik ⁷⁵.

Nie tylko jednak mieszczanie ubiegali się o funkcję wójta, także szlachta widziała w sprawowaniu jej znaczne korzyści. W Tykocinie wójtem był *fidelis* Piotr z Gumowa ⁷⁶. W 1494 r. książę Aleksander nadał wójtostwo w Wysokiem *nobili* Janowi Hińczy i jego następcom ⁷⁷. W Siemiatyczach Stanisława Tęczyńskiego wójtem został *nobilis* Hieronim Lachowski ⁷⁸. Oprócz nadania wójtostwo można było je też odkupić. Według przywileju z 1495 r. nadającego dla Bielska prawo magdeburskie ustanowiony w mieście wójt gdańszczanin Jakub Hoppen miał prawo sprzedaży, zamiany lub zastawu posiadanego urzędu ⁷⁹. Z prawa tego skorzystał jeden z następnych wójtów bielskich sprzedając wójtostwo woje-

⁶⁶ Kamera 2345. Brzmiący jak zwykła figura retoryczna fragment przywileju w rzeczywistości miasteczek podlaskich tego okresu był jak najbardziej uzasadniony.

⁶⁷ W przywilejach Bielska i Drohiczyna z 1495 i 1498 wspomina się wcześniejsze ustanowienia wójtostw. Por. tabela.

⁶⁸ Kap., p. 10, s. 662—666; p. 32, s. 259—274.

⁶⁹ ALRG nr 78, s. 101—103.

⁷⁰ ALRG nr 74, s. 97—98; nr 75, s. 99—100.

⁷¹ 2 kwietnia 1542 — Kap., p. 3, s. 219—224; 11 lipca 1542 — Kap., p. 3, s. 403—413.

⁷² Kap., p. 7, s. 380—383; p. 54, s. 427—432; p. 63, s. 22—30.

⁷³ Kamera 2345.

⁷⁴ ALRG nr 6, s. 9—10.

⁷⁵ Kap. p. 10, s. 662—666; ALRG nr 74, s. 97—98.

⁷⁶ *Nieznane nadania Witolda*, s. 854—855.

⁷⁷ ALRG nr 25, s. 58—59.

⁷⁸ Kap., p. 3, s. 219—224.

⁷⁹ Kamera 2345.

wodzie wileńskiemu Mikołajowi Radziwiłłowi. W 1526 r. mieszczanie bielscy uzyskali od Zygmunta I pozwolenie na wykup tegoż wójtostwa z rąk Jana Radziwiłła syna zmarłego wojewody i obieranie wójta z pomiędzy siebie⁸⁰. Wójt otrzymywał do swojej dyspozycji pewną liczbę włók uprawnych wolnych od czynszu. Z wójtostwem w Bielsku związane były w 1430 r. 2 wolne włoki; również w 1495 r. Jakub Hoppen został obdarzony *duobus laneis*⁸¹. W Tykocinie wójt otrzymał *quinque mansos liberos*, w Drohiczyńce *sex laneos dictos włoki*, w Wysokim wójtostwo uposażone zostało *sex mansis*, a w Mielniku *tres laneos agrorum, alias włoki liberas*. W Siemiatyczach Hieronim Lachowski otrzymał *tres mansos agri in tribus campis*⁸².

Oprócz uprawnień gruntowych, z wójtostwem związane było prawo posiadania i użytkowania młynów. Wójt bielski otrzymał w 1430 r. pozwolenie zbudowania młyna w miejscu, które sam sobie wybierze w granicach misteczka⁸³. W przywileju dla tegoż Bielska z 1495 r. wójtostwo uposażone zostało w 1 młyn *in aqua seu in terra*, w zależności od woli wójta, który mógł mleć w nim wszelkie zboże i słoły. Na wodzie młynowej mógł wójt posiadać sadz rybną⁸⁴. W Tykocinie wójt Piotr z Gumowa mógł posiadać *unum molendinum in metis eiusdem oppidi per ipsum construendum in fluvio, qui dicitur Dobrska Struga*⁸⁵. Młyn miał zbudować sobie i wójt drohiczyński oraz wójt miasta Wysokiego. Wójtowi Mielnika nadał władca *piscinam cum molendino libero in fluvido Motha situandam*⁸⁶.

Obok młyna w uposażeniu wójtostwa występowała często karczma wolna od opłat podatkowych. *Unam tabernam liberam* otrzymali wójt Tykocina i wójt Wysokiego⁸⁷. Wójt Bielska otrzymał w 1495 r. również jedną karczmę, w której mógł sprzedawać napoje bez żadnych opłat⁸⁸. Wójtostwo Mielnika opatrzone zostało w 1501 r. kilkoma karczmami wolnymi od podatków zwanych „kapia” (kapszczyzna)⁸⁹. Również wójt Siemiatycz otrzymał prawo wolnej propinacji i place pod budowę browaru i słodowni⁹⁰.

Posiadał również wójt prawo do jatek mięsnych oraz innych urządzeń użyteczności publicznej. W Tykocinie przysługiwało mu prawo do 1/3 jatek w mieście, 1 łaźni i wolnej wagi⁹¹. Wójt Wysokiego uzyskał pozwolenie na *constructum macellum alias iatykam*⁹². W Bielsku mógł wójt zbudować dla siebie łaźnię, obok drugiej budującej się z dochodów miejskich. Prócz tego miał prawo do urządzenia jatek mięsnych, w któ-

⁸⁰ ALRG nr 180, s. 203.

⁸¹ Kamera 2345: *advocatiam nostram ibidem in Bielsko honesto viro Andreael et suis successoribus legitimis cum duobus laneis in vulgari włoki dictis liberis — dedimus*.

⁸² *Nieznane nadania Witolda*, s. 854—855; ALRG nr 6, s. 9—10; nr 25, s. 58—59; nr 74, s. 97—98; Kap., p. 3, s. 219—224.

⁸³ Kamera 2345.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ *Nieznane nadania Witolda*, s. 854—855.

⁸⁶ ALRG nr 6, s. 9—10; nr 25, s. 58—59: *prefatus tunc advocatus ex eodem molendino solus omnes census et singule emalumenta recipiat*; nr 74, s. 97, 98.

⁸⁷ *Nieznane nadania Witolda*, s. 854—855.

⁸⁸ Kamera 2345.

⁸⁹ ALRG nr 74, s. 97—98.

⁹⁰ Kap., p. 3, s. 219—224.

⁹¹ *Nieznane nadania Witolda*, s. 854—855.

⁹² ALRG nr 25, s. 58—59.

rych pobierałby corocznie trzeci kamień łoju, pozostałe dwa kamienie stanowiły dochód właściciela miasta, a więc księcia⁹³.

Miał na koniec wójt udział w świadczeniach mieszkańców na rzecz właściciela. Przysługiwało mu prawo pobierania trzeciego denara od wszelkich opłat miejskich i poborów sądowych. Charakterystyczny zwrot *tertio denario penarum* występował prawie we wszystkich przywilejach określających uprawnienia wójta⁹⁴. Otrzymywał też wójt trzeci denar od ludzi nowo przybyłych do miasta, natomiast w przypadkach kupna-sprzedazy domu, czy pola, wójtowi należały się 2 grosze od każdej transakcji⁹⁵.

Znaczne uposażenie wójta obligowało go też do ściśle określonych obowiązków, łączących się z jego urzędem. Przywileje podlaskie nie dają dokładnego obrazu wszystkich tych obowiązków. Dokument Witolda mówił ogólnie, iż po upływie wolnizny wójt powinien pełnić te powinności, do jakich byli obowiązani inni wójtowie⁹⁶. Również wójt Drohiczyna i jego następcy *ratione huiusmodi donationis ad servitia, prout et caeteri ipsorum civitatum et oppidorum advocati atribuntur et obligantur et praesertim civitas ipse Lublin*⁹⁷.

Do podstawowych powinności wójta należała służba wojskowa. Wójtowie miast podlaskich jak i innych miast litewskich i polskich brali udział w wojnach⁹⁸. Wójt Tykocina miał służyć na wyprawach powszechnych z jednym kusznikiem⁹⁹. Obowiązek służby wojskowej dotyczył również wójtostwa w Wysokiem¹⁰⁰.

Równie ważnym obowiązkiem wójta była organizacja życia wewnątrz miasta: sprowadzanie osadników, wymierzanie gruntów, przestrzeganie ładu i porządku w mieście, sądzenie mieszkańców według obowiązujących praw, oraz zapewne ściąganie podatków, czynszów i dochodów dla właściciela miasta (stąd udział wójta w podziale tych dochodów)¹⁰¹.

Swoje uprawnienia sądownicze przejmował wójt od starosty, namiestnika i innych urzędników państwowych, sprawujących jurysdykcję nad miastem w okresie przedlokacyjnym. W przywileju dla Bielska z 1495 r. wójt miał sądzić i rozstrzygać *omnes et singules civitatis causas* posługując się przepisami prawa magdeburskiego¹⁰². Przywilej lokacyjny Brańska z 1493 r. szczegółowo wyjaśniał, kogo obejmowało sądownictwo wójtowskie¹⁰³. Wójtowi często pomagali w jego funkcjach sądowniczych

⁹³ Kamera 2345.

⁹⁴ *Nieznane nadania Witolda*, s. 854—855; ALRG nr 6, s. 9—10; Kamera 2345.

⁹⁵ ALRG nr 25, s. 58—59.

⁹⁶ Kamera 2345.

⁹⁷ ALRG nr 6, s. 9—10.

⁹⁸ M. Downar-Zapolskij, op. cit. t. I, s. 719. W XV w. służba wojskowa wójtów była zjawiskiem powszechnym. Od połowy XVI w. wiadomości o tego rodzaju powinnościach zanikają. O służbie wojskowej miast mazowieckich por. S. Pazyra, op. cit., s. 246—249.

⁹⁹ *Nieznane nadania Witolda*, s. 854—855; A. Jabłonowski, op. cit. t. III, s. 97.

¹⁰⁰ ALRG nr 25, s. 58—59: *Advocatus tunc prefatus ad quamlibet expeditionem nostram bellicam uno equo tenebitur insevire*.

¹⁰¹ W przywileju na wójtostwo w Wysokiem czytamy: *eam vero terram quam oppido, quam nostro prefato dedimus. Idem advocatus noster solus tenetur unicunque mensurare tam in oppido quam in campo* (ALRG nr 25, s. 58—59).

¹⁰² Kamera 2345.

¹⁰³ Kamera 2327: *Advocatus etiam debet iudicare et sententiarum dumtaxat inter cives qui sedent sub ipso iure theutoniculi magdeburgensi, iuxta consuetudinem aliarum civitatum simile ius habentium*.

pozostali przedstawiciele władz miejskich — burmistrz i rajcy. W przywileju dla miasta Wysokie *wójt i radcy majut suditi i raditi, winnych podług ich winy i zastugi karati*¹⁰⁴. W Kleszczelach rządzić miał wójt wspólnie z burmistrzem i rajcami według norm prawa chełmińskiego¹⁰⁵. Natomiast w Knyszynie przywilej z 1568 r. określał, że przed wójtem mieszczanie odpowiadać mają „o pożogę i insze wszelkie rzeczy i występki złośliwe sądowi woytowskiemu należące, a przed burmistrzem i rajcami tego miasta o wszelkie rzeczy i sprawy, które łaćńskim językiem *civiles* zowią, i insze wszystkie, które sądowi burmistrzowskiemu i radzieckiemu należą”¹⁰⁶.

O sądownictwie nad wójtem, mówił dokładnie dokument dla Bielska z 1495 r. Ustanowionego wówczas wójta i jego następców nie mógł sądzić żaden z książęcych urzędników, a jedynie sam książę¹⁰⁷. W podobny sposób miał być traktowany wójt mielnicki¹⁰⁸. Wójt łosicki prócz tego mógł być powołany przed sąd posiadający list i znak królewski¹⁰⁹. Wójtowie ci mieli odpowiadać według obowiązującego ich prawa niemieckiego. Wedle tego prawa miał być sądzony również przez Jana Sapiechę wójt Bociek¹¹⁰.

Obok dziedzicznego wójta będącego urzędnikiem feudalnym, zależnym od właściciela miasta, wytworzyły się w miastach podlaskich także samorządne organy — burmistrza i rady miejskiej. Załączki samorządu miejskiego mogły powstać już w okresie przedlokacyjnym, np. w Rajgrodzie, który przed nadaniem mu prawa magdeburgskiego rządził się własnym prawem rajgrodzkiem i byli tam już wójt i burmistrz¹¹¹. Dopiero ruch lokacyjny przyniósł dogodne warunki do rozwoju samorządu. W większości przywilejów lokacyjnych znajdują się wzmianki o wyborze burmistrza i rajców, określające ich obowiązki. Według przywileju dla Bielska z 1495 r. w corocznych wyborach wójt miał prawo wyznaczyć 3 rajców (*consules*), natomiast 2 rajców mogło obrać pospólstwo (*communitas*)¹¹². W przywileju dla tegoż miasta z 1501 r. czytamy, że wójt wspólnie z nowo wybranymi rajcami mają prawo zapoznać się z działalnością ustępującego samorządu i w razie uchybień pociągnąć jego członków do odpowiedzialności¹¹³. W Drohiczynie, zgodnie z przywilejem z 1498 r. pospólstwo razem z wójtem miało wybierać 16 rajców, po połowie greckiego i łaćńskiego obrządku, ci zaś wspólnie z wójtem wybierali spomiędzy siebie po 1 burmistrzu z obu wyznań¹¹⁴. Przywilej lokacyjny Suraza z 1501 r. pozwalał pospólstwu wraz z wójtem wybierać corocznie 3 rajców, a następnie pospólstwo z wybranymi przedstawicielami rady miejskiej obrać miało burmistrza¹¹⁵. W Mielniku wójt-

¹⁰⁴ ALRG nr 78, s. 101—103.

¹⁰⁵ Kamera 2674.

¹⁰⁶ Kap., p. 43, s. 434—452.

¹⁰⁷ Kamera 2345.

¹⁰⁸ ALRG nr 74, s. 98—99: *Advocatus autem non aliter quam coram nobis hoc iure magdeburgensi cttatus nostris literis et non aliter respondere tenebitur.*

¹⁰⁹ ALRG nr 88, s. 112—115.

¹¹⁰ Kamera 2410: *Advocatus vero coram eodem suo domino haereditario pro huiusmodis causis et excessibus omnibus stare, parere et respondere cuilibet eodem iure theutonico magdeburiense tenebitur et tenebuntur.*

¹¹¹ I. K a p i c a - M i l e w s k i, *Herbarz*, Kraków 1870, s. 398—399.

¹¹² Kamera 2345.

¹¹³ Kamera 2350 c.

¹¹⁴ Kap., p. 2, s. 50—54.

¹¹⁵ Kap., p. 32, s. 259—274.

towi i pospólstwu przysługiwał wybór 4 rajców, albo *quot necessarii fuerint*, natomiast starosta ustanawiał w mieście burmistrza¹¹⁶. W Kleszczelach miano wybierać co roku 2 burmistrzów, jednym z nich był przedstawiciel dworu gospodarskiego, dbający o korzyści władcy, drugi był burmistrzem miejskim¹¹⁷. Coroczne wybory burmistrza miały odbywać się w Narwi, Goniądzu i Rajgrodzie¹¹⁸. W Knyszynie burmistrzem mógł zostać tylko tamtejszy mieszczanin dobrze znający prawo niemieckie, wybrać go miał starosta spośród 4 kandydatów zaproponowanych przez mieszkańców miasta¹¹⁹.

Przywilej lokacyjny nadawał miastu nowe uprawnienia gospodarcze w formie uposażenia. Mieszczanie uzyskiwali zwolnienie od ponoszonych dotychczas opłat, danin i ciężarów prawa książęcego. W przywileju Witolda na wójtostwo w Bielsku nowi osadnicy uwolnieni zostali na 5 lat od prac, opłat i ciężarów na rzecz księcia i jego zamku. Po upływie wolnizny mieli oni płacić czynsze i podatki podobnie jak inni mieszczanie¹²⁰. Pierwszy przywilej, wprowadzający do Bielska element nowego prawa, tylko na pewien okres uwolnił miasto od ponoszonych dotąd ciężarów. W następnych dokumentach mieszczanie ci już na zawsze zwolnieni zostali od wyraźnie wymienionych służb i obowiązków. W 1495 r. wszystkich mieszczan miasta oswobodzono od corocznej powinności związanej z sianokosami, zwanej tłoką¹²¹. Zwolnienie to powtórzył książę w 1499 r. uwalniając jednocześnie miasto od nocnej straży na zamku gospodarskim, tzw. „kliku”. Mieli ją pełnić jedynie w przypadku nieprzyjacielskiego najazdu. Nadal jednak miasto musiało dawać podwody¹²².

Podobne zwolnienia wystąpiły i w innych miastach. Brańsk w 1493 r. uwolniony został od straży grodowej, z podobnym zastrzeżeniem jak w przywileju dla Bielska. Podwody miasto miało dawać wyłącznie dla podróżującego gospodarza i tylko do najbliższej miejscowości¹²³. Osadnicy przybywający do nowo zakładanego miasteczka Narew, według przywileju Zygmunta I z 1514 r. *ne majut nikotorych służob służytii, a ni podwod dawati pod nas gospodarza i pod posly i honcy czużozemcy, kotoryi k nam gospodaru jezdeti i pod nasi, a nekotorych podatok i stacey inszych dawati*¹²⁴.

W niektórych miastach pomimo nadanego prawa niemieckiego utrzymano stare obciążenia. Dotyczyło to głównie miast prywatnych. W Mordach przywilej z 1488 r. nakazywał mieszczanom stawać 2 razy na tłokę — raz do karczowania i drugi raz do sianokosów. Mieli oni również naprawiać pobliską groblę i most¹²⁵. W Międzyzlesiu (Miedznie) tłoka

¹¹⁶ ALRG nr 75, s. 99—100.

¹¹⁷ Kamera 2674.

¹¹⁸ Np. W Goniądzu i w Rajgrodzie wyboru miał dokonać właściciel miasta lub jego namiestnik z dwóch przedstawionych przez mieszczan kandydatów — Kap., p. 54, s. 427—432; p. 63, s. 22—30.

¹¹⁹ Kap., p. 43, s. 434—452.

¹²⁰ Kamera 2345.

¹²¹ Tamże.

¹²² Kamera 2328. Zagadnienie podwód i innych posług komunikacyjnych omówił szeroko S. Wysłouch, *Postugi komunikacyjne w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego na prawie magdeburskim do potowy XV w.*, Wilno 1936.

¹²³ Kamera 2327.

¹²⁴ ALRG nr 140, s. 158—159.

¹²⁵ Kap., p. 7, s. 380—383.

obowiązywała 3 razy w roku, również zastrzeżone było dbanie o groblę¹²⁶. Obowiązek naprawy grobli spotyka się też w Siemiatyczach i królewskim Knyszynie, gdzie do powinności mieszczan należało brukowanie rynku i ulic, a także utrzymywanie w dobrym stanie dróg idących przez grunty miejskie¹²⁷.

Wraz z przywilejem na nowe prawo otrzymywali mieszczenie tzw. wolnizne, czyli pewną liczbę lat wolnych, w których nie musieli płacić czynszu oraz wypełniać innych obowiązków na rzecz państwa i właściciela. Przywileje podlaskie raczej rzadko określają lata wolnizny. Nadanie jej miało ułatwiać zagospodarowanie się, a jej długość zależała od tego, czy wchodziła w grę istniejąca już osada o charakterze miejskim, czy też miasto powstające *in crudo radice*. Bielsk, istniejący już od kilku wieków, jako ośrodek rzemieślniczo-targowy otrzymał w 1430 r. pięć lat wolnizny¹²⁸. W Kleszczelach nowo przybyli osadnicy, osiadający na surowym korzeniu otrzymywali 10 lat wolnych od czynszu, natomiast ci, którzy woleli osiedlić się na włókach wykarczowanych, otrzymywali dwa lata wolnizny¹²⁹. Dziesięć lat wolnizny otrzymywali w 1529 r. osadnicy przybywający do miasteczka Narew¹³⁰. Z miast prywatnych Mordy otrzymały 12 lat wolnych¹³¹. W Siemiatyczach mieszczenie przez 5 lat mieli być wolni od podatków i innych ciężarów, za wyjątkiem dziesięciny plebańskiej¹³².

Dane z drugiej połowy XVI wieku świadczą o posiadaniu przez miasta podlaskie znacznych obszarów uprawnych¹³³, jednakże dokumenty lokacyjne bardzo rzadko wymieniają liczbę nadanych włók. Przywilej dla Bielska z 1499 r. zatwierdzał miastu *terras etiam et agros quos dicti cives possident et nunc libere tenebuntur*¹³⁴. W przywileju dla Suraza z 1501 r. wielki książę polecał Mikołajowi Radziwiłłowi podczasem litewskiemu i namiestnikowi bielskiemu, ażeby opuszczone grunty wokół miasta połączył i oznaczył, a następnie oddał w użytkowanie mieszczanom suraskim¹³⁵. O znacznych gruntach miejskich z dokładnym opisaniem granic mówił przywilej wydany dla Międzyzlesia w 1531 r.¹³⁶. Nowo założone w 1514 r. miasteczko Narew otrzymało 300 włók; niewielka ich część przeznaczona była na place mieszkalne, a reszta na pola uprawne¹³⁷. W Goniądzu mieszczenie wraz z przedmieszczanami zwanymi pospolicie „okolnymi” uprawiali razem 100 włók¹³⁸.

Oprócz ziemi ornej miasta opatrywane były także w łąki i pastwiska oraz otrzymywały prawo wolnego wrębu w lasach. Przywilej dla Bielska z 1495 r. potwierdzał wolności nadane przez przodków księcia na wywo-

¹²⁶ Kap., p. 3, s. 314—321.

¹²⁷ Kap., p. 3, s. 406—413; p. 43, s. 434—452.

¹²⁸ Kamera 2345.

¹²⁹ Kamera 2674.

¹³⁰ ALRG nr 194, s. 221—226.

¹³¹ Kap., p. 7, s. 380—383.

¹³² Kap., p. 3, s. 406—413.

¹³³ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój*, s. 151; por. J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, [w:] *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 279—294.

¹³⁴ Kamera 2328.

¹³⁵ Kap., p. 32, s. 259—274.

¹³⁶ Kap., p. 3, s. 314—321.

¹³⁷ ALRG nr 140, s. 158—159.

¹³⁸ Kap., p. 54, s. 427—432.

zenie z gospodarskich lasów drzewa i dylów na budowle. Wrąb w lasach nadany został w 1501 r. również mieszczanom suraskim. Miasta prywatne takie jak Goniądz czy Rajgród miały prawo w dalszym ciągu korzystać z płodów leśnych i łąk¹³⁹.

Zgodnie z przywilejem z 1493 r. mieszczanie brańscy mogli łowić w okolicy miasta drobne zwierzęta i ptaki, z wyjątkiem zajęcy, kuro-patw, a także większych zwierząt¹⁴⁰. Suraz, Augustów i Rajgród otrzymały wolne rybołówstwo w pobliskich jeziorach i rzekach¹⁴¹. Również mieszkańcy Narwi posiadali takie prawo lecz z ograniczeniem do pewnego odcinka rzeki Narwi i zakazem polowania na bobry¹⁴².

Najważniejsze były nadania i wolności o charakterze handlowo-wytwórczym. Targi i jarmarki istniały już w okresie przedlokacyjnym, lecz dopiero lokacje zapewniły ich dogodny rozwój.

O targach i jarmarkach na Podlasiu wzmiankują przywileje prawa niemieckiego. Dokument dla Bielska z 1499 r. zaznaczał, iż będzie pobierane w mieście targowe od soli¹⁴³. W Mielniku w 1501 r. *forum sabbatodie celebraretur*¹⁴⁴. W Boćkach cotygodniowy targ odbywać się miał w piątek, a w Augustowie przewidziano nawet 2 dni targowe¹⁴⁵. Przywilej dla Mąkobodów z 1510 r. przenosił targ z poniedziałku na sobotę i ustanawiał wysokość targowego na taką, jaka była pobierana na innych targach¹⁴⁶.

Obok targów szereg miast podlaskich uzyskało prawo na odbywanie rocznie kilku jarmarków. W 1498 r. w Drohiczynie ustanowiono „dla wygody miasta” 4 jarmarki: na Boże Ciało, na Podwyższenie Św. Krzyża, na Św. Szymona i Judę i na Niedzielę Palmową. Wyjawszy te jarmarki kupcy przybywający do Drohiczyna z innych miast nie posiadali prawa sprzedaży towarów bez pozwolenia wójta i burmistrzów. Zakaz ten nie dotyczył mieszczan Wilna, Połocka i Trok, cieszących się w Wielkim Księstwie Litewskim znacznymi swobodami celnymi. Ten sam przywilej zawierał klauzulę, że obcy kupiec nie będzie mógł nabyć mniejszej bryły wosku aniżeli ważącej 4 kamienie (około 56 kg), pod karą utraty całego zakupu na rzecz skarbu książęcego. Był to przejaw protekcyjnej polityki hospodara w stosunku do miasta¹⁴⁷.

Jarmarki musiały istnieć wcześniej w Bielsku, gdyż przywilej z 1499 r. wspominał o pobieraniu w czasie ich trwania budnego i wozow-

¹³⁹ Kamera 2345; Kap., p. 32, s. 259—274; p. 54, s. 427—432; p. 63, s. 22—30. Por. H. Łowmiański, „Wchody” miast litewskich, „Ateneum Wileńskie” t. I, 1923, s. 398—466.

¹⁴⁰ Kamera 2327.

¹⁴¹ J. Wiśniewski, *Nieznany przywilej*, s. 435—436; Kap., p. 63, s. 22—30. Rajgrodzianie „wolne mają mieć ryb łowienie w jeziorach rajgrodzkich przeciągami, sieciami, wędami, wałami”.

¹⁴² ALRG nr 194, s. 221—226: *Etiam prefatis oppidanis nostris liberam piscaturam in fluvio duntaxat intra limites eiusdem fluvii circa terras ipsorum antiquitas ad iacentes et non ultra, absque tamen aliquo impedimento et iactura venationum nostrorum castoralionum et ne castores expellantur de locis suis aut loculi coram per quempiam destruantur.*

¹⁴³ Kamera 2328.

¹⁴⁴ ALRG nr 75, s. 99—100.

¹⁴⁵ Kamera 2410; J. Wiśniewski, *Nieznany przywilej*, s. 435—436: *Tamże w tom meste naszym Awhurstowe ustawlaem dwa torhi w każdyi tyden, odin w subotu na perwszom rynku, a druhij w czetwerh na Wotowom Rynku.*

¹⁴⁶ ALRG nr 125, s. 142—144.

¹⁴⁷ ALRG nr 59, s. 84—86.

wego na korzyść ratusza¹⁴⁸. W Mielniku i Narwi przywilej ustanawiał 3 jarmarki rocznie, Łosice i Knyszyn otrzymały prawo do 4, Augustów do dwóch¹⁴⁹. Wśród miast prywatnych Boćki otrzymały 3 terminy, a w Mąkobodach Zygmunt I pozwolił na odbywanie się 2 jarmarków, które miały trwać tyle czasu, ile właściciel Chreptowicz z korzyścią dla miasta ustanowił¹⁵⁰. Poza dochodami z targów i jarmarków miasta uzyskiwały dochody z jatek i kramów, które albo w całości należały do miasta, albo ich właściciele wnosili opłaty do kasy miejskiej. Prócz tego miasta otrzymywały pozwolenia na budowę łaźni, postrzygalni, woskobojni czy wagi miejskiej, z których dochód przeznaczony był w całości na miejskie potrzeby. W 1440 r. Bolesław IV obdarzając Mielnik prawem chełmińskim pozwolił miastu na łaźnię i postrzygalnię¹⁵¹. W Brańsku przywilej zezwalał na budowę łaźni, oraz wagi, z których dochód miał być zużyty na rozwój miasta¹⁵². Przywilej z 1498 r. dla Drohiczyzna pozwalał na wystawienie ratusza, z miarą na miód i zboże, jatek, postrzygalni sukna, woskobojni oraz łaźni i pobieranie dochodów płynących z tych urządzeń. Dopuszczał również możliwość zakładania jatek i piekarni po drugiej stronie Bugu dla zaspokojenia potrzeb tamtejszej ludności na wypadek powodzi i wylewów rzeki¹⁵³. W Bielsku zyski z wagi miejskiej, młyna, postrzygalni i woskobojni miały być dzielone pomiędzy wójta i miasto, natomiast z każdej jatki powyżej liczby 12 (te były własnością hospodara) dochód miał być pobierany dla miasta¹⁵⁴. Augustów i Knyszyn także miały zagwarantować dochody z wyżej wymienionych urządzeń¹⁵⁵. Ubogim mieszkańcom miast pozwalano często posiadać w domu żarna, inni obowiązani byli mleć zboże w młynach książęcych¹⁵⁶.

Przywileje miejskie zwalniające od ciężarów prawa książęcego określały też ściśle podatki i powinności zastrzeżone przez właściciela miasta.

Prawie wszystkie miasta musiały uiszczać podatek od ziemi czyli czynsz (*census*), w różnym wymiarze. Oprócz czynszu pieniężnego w miastach na prawie chełmińskim obowiązywały świadczenia w naturze. Osadnicy z Mord po zakończeniu wolnizny mieli płacić 16 gr („średniej grubości”) z każdego łana. W przywileju dla Brańska z 1493 r. czynsz miał wynosić 20 szerokich gr płaskich z włóki, trzeba było płacić co roku na św. Marcina (11 listopada). W Mielniku według przywileju z 1501 r. mieszczanie winni byli dawać rocznie 10 szerokich groszy od łana. W Wysokiem w 1503 r. wymiar czynszu wynosił 1 zł. Mieszkańcy osadzeni w 1514 r. w Narwi mieli dawać 1/2 kopy groszy litewskiej monety, 2 kury, 2 becзки owsa i po wozie siana. Piętnaście lat później, gdy miastu zamieniono prawo chełmińskie na prawo magdeburskie

¹⁴⁸ Kamera 2328.

¹⁴⁹ ALRG nr 75, s. 99—100; nr 194, s. 221—226; nr 88, s. 112—115; Kap., p. 43, s. 434—452; J. Wiśniewski, *Nieznany przywilej*, s. 435—436.

¹⁵⁰ Kamera 2410; ALRG nr 125, s. 142—144.

¹⁵¹ M. Baliński, T. Lipiński, op. cit. t. III, s. 426.

¹⁵² Kamera 2327.

¹⁵³ ALRG nr 59, s. 84—86.

¹⁵⁴ Zgodnie z przywilejem wydanym w 1499 r. przez wielkiego księcia Aleksandra — Kamera 2328.

¹⁵⁵ J. Wiśniewski, *Nieznany przywilej*, s. 435—436; Kap., p. 43, s. 434—452. Istnienie warsztatów rzemieślniczych i urządzeń użyteczności publicznej w nadawanych przywilejach lokacyjnych potwierdził na podstawie późniejszych materiałów źródłowych J. Maroszek, *Rzemioło w miastach podlaskich w XVI—XVIII wieku*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV—XVIII w)*, Wrocław 1976, s. 87—191.

¹⁵⁶ Kamera 2327; Kap., p. 32, s. 259—274.

czynsz miał wynosić 30 gr i 1/2 korca owsa z każdego łana. W Łosicach przywilej z 1510 r. określał czynsz z łana na 20 gr litewskiej monety i 1 korzec owsa rocznie. W 1523 r. w Kleszczelach miano dawać dla hospodara po 1/2 kopy groszy i beczce solance owsa trzęsionego z każdej włóki. W Międzylesiu (Miedznej) przywilej przewidywał czynsz w wysokości 22 gr i 2 korców miary węgrowskiej. W prywatnych Siemiatyczach mieszczanie mieli płacić początkowo 48 gr polskich od włóki oraz dawać po beczce owsa, 2 kapłony i 20 jaj, jednak z upływem czasu czynsz pieniężny był zmniejszony. W Goniądzu czynsz wynosił 38 gr monety litewskiej, 2 beczki (solanki) owsa, a w Rajgrodzie 20 gr polskich. Mieszczanie knyszyńscy z gruntów miejskich mieli płacić czynsz według ustawy hospodarskiej (pomiaru włócznej)¹⁵⁷.

Opłaty należało uiszczać również od ogrodów przydomowych. W Goniądzu wysokość takiego czynszu (w 1547 r.) wynosiła 3 gr, a w Siemiatyczach z domów posiadających tylko ogrody płacono gr 15. Od samych domów w Goniądzu należało płacić 1 gr litewski (podatek ten dotyczył tylko osób nie posiadających gruntów ornych), a w Rajgrodzie po 3 gr litewskie (ubodzy płacili 1½ gr)¹⁵⁸. Inne opłaty ciężące na mieszczanach to podatek od karczem, często od jatek mięsnych i innych kramów targowych. Tzw. kapszczyznę musiały płacić: Wysokie, Łosice, Narew, Kleszczele¹⁵⁹. Zwolniony od tego podatku był już w 1445 r. Suraz. Również mieszczanie brańscy nie musieli płacić kapszczyzny¹⁶⁰. W Goniądzu, Rajgrodzie i Knyszynie płacono czopowe od każdego waru piwa¹⁶¹.

Opłaty od jatek mięsnych pobierano w Bielsku. Zgodnie z przywilejem z 1499 r. sługa starosty razem z pachołkiem miejskim wybierali z 12 jatek łój „wedle starego obyczaju”. W 1503 r. w Wysokiem podatek z każdej jatki wynosił kamień łożu i 1/2 funta pieprzu. Tyle samo mieli dawać rzeźnicy w Mordach. Po 1 kamieniu łożu dawały gospodarowi jatki w Łosicach, z czego co trzeci kamień otrzymywał wójt. W Kleszczelach według przywileju z *jabat miasnych majut dawati każdyi reznik, z každoho torhu po pleczku miasa baraneho na dwor nasz*. W Wysokiem w 1503 r. corocznie podatek w wysokości 5 kwartników uiszczali mieli piekarze oraz mieszczanie zajmujący się handlem, a w Kleszczelach wszyscy ci, którzy sprzedawali zboże, sól, łój i temu podobne towary, musieli płacić co roku po 1 gr¹⁶².

Do skarbu książęcego wpłynął również dochód z niektórych urzędzeń publicznych. Przywilej dla Brańska pozwalał miastu na budowę postrzygalni, lecz co roku miano z niej płacić 60 szerokich gr. Występował też w tym mieście nakaz korzystania z młynów książęcych¹⁶³. W Drohiczyźnie wpływy z waźnicy, czyli wagi miejskiej również należały się gospodarowi¹⁶⁴.

¹⁵⁷ ALRG nr 75, s. 99—100; nr 78, s. 101—103; nr 88, s. 112—115; nr 140, s. 158—159; nr 194, s. 221—226; Kamera 2327 i 2674; Kap., p. 3, s. 314—321; p. 3, s. 406—413; p. 3, s. 413; p. 3, s. 415, 418; p. 7, s. 380—383; p. 43, s. 434—452; p. 54, s. 427—432; p. 63, s. 22, 30.

¹⁵⁸ Kap., p. 3, s. 406—413; p. 54, s. 427—432; p. 63, s. 22—30.

¹⁵⁹ ALRG nr 78, s. 101—103; nr 88, s. 112—115; nr 140, s. 158—159; Kamera 2674.

¹⁶⁰ Kap., p. 32, s. 259—274; Kamera 2327: *Absolvimus etiam et eximimus prae-fatum oppidum nostrum et cives incolas a exactore tabernali, vulgaliter ad kupy.*

¹⁶¹ Kap., p. 54, s. 427—432; p. 63, s. 22—30; p. 43, s. 434—452.

¹⁶² ALRG nr 78, s. 101—103; nr 88, s. 112—115; Kamera 2328 i 2674; Kap., p. 7, s. 380—383.

¹⁶³ Kamera 2327.

¹⁶⁴ ALRG nr 59, s. 84—86.

Na temat świadczeń dla kościoła znajdujemy w przywilejach lokacyjnych sporadyczne wzmianki. W Surażu w 1501 r. mieszczanie obowiązani byli dawać plebanowi tak greckiego jak łacińskiego obrządku dziesięcinę snopową z gruntów przyznanych miastu. O dziesięcinie należnej plebanowi wspominały też dokumenty dla Narwi i Siemiatycz¹⁶⁵.

*

Oceniając rozwój prawa niemieckiego na Podlasiu do 1569 r. należy zwrócić uwagę na następujące momenty:

1. Pierwszy okres rozpowszechniania się prawa niemieckiego (do połowy XV w.) jest związany z wpływami Mazowsza przejawiającymi się w recepcji przez miasta podlaskie zasad prawa chełmińskiego, napływie osadników mazowieckich, bezpośrednim udziale w lokacjach książąt mazowieckich (Tykocin, Węgrów, Mielnik). Jednocześnie w najstarszych miejscowościach Podlasia będących kontynuacją wczesnośredniowiecznych podgrodzi, wielki książę Witold ustanowił nie znanych tam dotychczas wójtów (Bielsk, Drohiczyn). W obu powyższych przypadkach głównym motywem działania były względy fiskalne.

2. Ponowne nasilenie procesu lokacyjnego nastąpiło w końcu XV i w pierwszej połowie XVI w., a zdecydowana większość lokowanych miast otrzymała wzorem innych miast litewskich prawo magdeburskie.

3. Podnoszenie do rangi miast osad wiejskich leżących w majątkach prywatnych, tworzyło ośrodki rzemieślniczo-targowe obsługujące wiejską ludność dóbr i zwiększało dochody feudałów, np. Boćki, Mordy, Waniewo.

4. Kilkuetapowe wprowadzanie zasad prawa niemieckiego do miast podlaskich rozpoczynało ustanowienie wójta, którego władzy początkowo podlegali tylko nowo sprowadzani osadnicy, głównie polskiego pochodzenia. Dopiero z upływem czasu prawo niemieckie otrzymywali wszyscy mieszkańcy miasta (także Rusini).

Владимеж Ярмолик

РАЗВИТИЕ НЕМЕЦКОГО ГОРОДСКОГО ПРАВА НА ПОДЛЯСЬЮ ДО ЛЮБЛИНСКОЙ УНИИ 1569 г.

Земли входящие в состав подляского воеводства почти весь средневековый период представляли собой спорную территорию между несколькими политическими центрами как Мазовше, Русь, Литва и Тевтонский Орден. Образовалась здесь раннесредневековая сеть поселений городского типа. Наряду с соответствующим уровнем хозяйства, на возникновение выделяющихся из сельскохозяйственного окружения поселенческих пунктов, имели тоже влияние политические факторы, военные потребности и географические условия.

¹⁶⁵ Kap., p. 3, s. 406, 413; p. 32, s. 259—274; ALRG nr 194, s. 221—226: *Item loco decimae plebano — de quolibet manso tam civium quam advocati per unam cassulam siliginis et alteram avenae aut ciceris alias hreczechy singulis annis et caetera in privilegio plebani contenta solvere tenebuntur.*

Настоящая статья касается развития 24 подляских городов, которые до 1569 г. получали какой-то из вариантов немецкого городского права. В первой половине XV в., когда начался на Подлясье процесс городских локаций, заметными были мазовецкие влияния проявляющиеся в признании подляским городам правил хелминского права. Конец XV в. и первая половина XVI в. это вновь усиление локаций, но с решительным преимуществом магдебургского права, по примеру других городов в Великом Княжестве Литовском. В то время последовали тоже случаи обмена хелминского права магдебургским.

Большинство из местностей получающих новый строй это уже до момента локаций действующие хозяйственно городки (16 мест). В нескольких случаях основание возникавшего города представляло село (6 мест). Два города основано на „сыром корне”, в итоге колонизаций господарских пуц.

Сохранены привилегия немецкого права некоторых городов дают возможность заметить несколько этапов введения правил нового строя. Начало процесса это установление войта с заданием привести и поселить новых колонистов (главным образом из польских территорий). И сначала только они подчинялись власти войта. Лишь некоторое время спустя немецкое право получили все жители города (тоже Русины).

Из 24 мест, которые до 1569 г. получили городское право, 14 имело магдебургский строй (в нескольких случаях обмена хелминского - Мельник, Нарев), 7 пользовались хелминским правом, а 1 средским. В 2 случаях не удалось определить типа городского права (Техановец, Хорош).

Особый раздел автор посвятил обсуждению городских прав и обязанностей в свете локационных привилегий, разделяя проблему: правомочия и обязанности войта, городское самоуправление а также наделя и повинности мешан.

Włodzimierz Jarmolik

L'EVOLUTION DU DROIT MUNICIPAL ALLEMAND DANS LA RÉGION DE PODLASIE JUSQU'EN 1569

Les territoires formant la voïvodie podlasienne ont constitué, durant toute l'époque médiévale, un terrain de conflits entre plusieurs milieux politiques: la Mazovie, la Ruthénie, la Lituanie et l'Ordre Teutonique. Tout un réseau de colonies s'organisaient aussi sous l'influence de facteurs politiques, de nécessités militaires rattaché aux bourgs. Indépendamment de leur niveau économique ces colonies s'organisaient aussi sous l'influence de facteurs politiques, de nécessités militaires, de conditions géographiques.

Notre article présente le développement de 24 villes de Podlasie qui avaient obtenu jusqu'en 1569 l'une des variantes du droit municipal allemand. Dans la première moitié du XV-e siècle, lorsque fut initié le processus de location, les influences mazoviennes prévalaient, puisqu'on accordait aux villes de Podlasie le statut selon le droit de Chełmno. Vers la fin du XV-e et dans la première moitié du XV-e siècle, la location s'étend largement, mais c'est le droit de Magdebourg qui l'emporte, à l'instar des autres villes du Grand Duché de Lituanie. C'est alors qu'ont lieu des cas de transfert du droit de Chełmno à celui de Magdebourg.

La plupart des localités qui obtenaient le nouveau statut avaient été dès avant la location, de petites villes (16 centres). Dans plusieurs cas la nouvelle cité avait été fondée à la place d'un village (6 cas). Deux villes, seulement par contre, ont été fondées à la suite du défrichement de les forêt-ducale.

La documentation des privilèges du droit allemand nous permet de suivre les étapes de l'installation du nouveau régime. Le processus commençait par la nomination d'un maire (*wójt*) qui devait amener et installer les nouveaux colons (provenant surtout de Pologne). Ceux-ci ne dépendaient du maire qu'au début de

la colonisation. Ce n'est qu'après un certain temps que tous les habitants (les Ruthènes inclus) obtenaient le droit allemand. Parmi les villes qui ont obtenu de cette façon le nouveau statut citons, à titre d'exemples, Bielsk et Drohiczyn.

On accorda jusqu'à 1569 les droits municipaux à 24 localités. Parmi celles-ci 14 disposaient du droit de Magdebourg (dans certains cas il y eut changement du droit de Chełmno, p. ex. Mielnik, Narew), 7 de celui de Chełmno, un de celui de Sroda. Dans deux cas nous n'avons pu établir la nature du droit municipal (Ciechanowiec, Choroszcz).

Tout un chapitre a été consacré à l'analyse des droits et devoirs municipaux des privilèges de location. Le problème comprend les droits et les devoirs du maire, ceux du conseil municipal ainsi que les ressources et les impôts des citoyens.